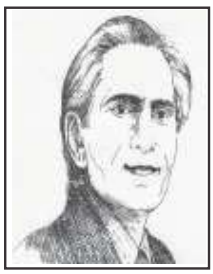
4 ભૂલી ગયા પછી

રઘુવીર ચૌધરી

(જન્મઃ 5-12-1938)

રઘુવીર દલસિંહ ચૌધરીનું વતન બાપુપુરા (જિ.ગાંધીનગર) છે. નવલકથા, વાર્તા, નાટક, એકાંકી, નિબંધ, વિવેચન, રેખાચિત્ર, પ્રવાસ, ચિંતન, સંપાદન એમ સાહિત્યના મોટાભાગના પ્રકારોમાં તેમનું નોંધપાત્ર પ્રદાન છે. 'અમૃતા', 'વેણુવત્સલા', 'ઉપરવાસ કથાત્રયી', 'લાગણી', 'ગોકુળ-મથુરા-દ્વારકા', 'સોમતીર્થ' તેમની નોંધપાત્ર નવલકથાઓ છે; 'આકસ્મિક સ્પર્શ', 'નંદીઘર', 'પ્રાણપ્રતિષ્ઠા' તેમના મહત્ત્વના વાર્તાસંગ્રહો છે; 'અશોકવન','ઝૂલતા મિનારા','સિકંદર સાની',નાટકના અને 'ડિમલાઈટ','ત્રીજો પુરુષ' એકાંકીના નોંધપાત્ર સંગ્રહો છે; 'સહરાની ભવ્યતા' અને 'તિલક' રેખાચિત્રનાં પુસ્તકો છે. તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ઍવોર્ડ અને સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હીનો ઍવોર્ડ, દર્શક ઍવોર્ડ તથા સાહિત્ય માટેનો સર્વોચ્ચ રાષ્ટ્રીય જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર એનાયત થયા છે.

આ એકાંકીમાં સંબંધ, વિચ્છેદ અને ફરી સંબંધ બંધાવાની ઘટનાઓ છે. અને તેનું કારણ પિતા વિરાટનું પુત્રી મનીષાની ક્ષમતા વિશેનું અજાણપણું છે. મનીષા અને નરેન લગ્ન ન કરી શક્યાં, પરંતુ તેમનો પ્રેમ જળવાયો છે. આબુ ઉપર પર્વતારોહણ દરમિયાન એક કુટુંબને રીંછથી બચાવવાનું મનીષાનું પરાક્રમ સૌને નવેસરથી વિચાર કરવા પ્રેરે છે. બાહ્ય બનાવો અને અંદર વહેતા પ્રવાહને લેખકે સંવાદમાં એવી રીતે ગૂંથ્યા છે કે એકાંકીનું રહસ્ય, પાત્રોનો પરિચય અને સુખદ અંત અહીં અખંડ રીતે પ્રગટ થાય છે. લેખકની સંવાદશક્તિ આ એકાંકીને બળકટ બનાવે છે.

પાત્રો : સલોની, નરેન, મનીષા, કનોજ, આનંદ, વિરાટ

(આબુ પર પર્વતારોહણ-શિબિરમાં આવેલાં સલોની અને કનોજ ખભે દોરડાં ભરાવી સ્ફૂર્તિથી ચાલ્યાં આવે છે. એમની વચ્ચે (૧) બાળપણના સ્નેહી નરેનને જોઈને મનીષા ભાષણ કરતાં અટકી ગયેલી.(૨)અકસ્માતો નડવા છતાં એણે હિમાલયનાં શિખરો સર કરેલાં અને (૩) ગઈ કાલે એણે એક કુટુંબને રીંછ સામે રક્ષણ આપી બચાવી લીધું - એ વિશે વાતચીત થાય છે. એ બંને હવે વનાધિકારી નરેનના નિવાસે આવી પહોંચ્યાં છે.)

સલોનીઃ નરેનભાઈ, ગઈ કાલે ચારેકના અરસામાં તમે ભરત ટેન્ક પાસે થઈને પસાર થયા હતા?

નરેનઃ **(પુસ્તક બાજુ પર મૂકતાં)**હા, તમે લોકો એ વિસ્તારમાં હતાં ? તો મને બોલાવ્યો કેમ નહીં ? અહીં જંગલમાં કોઈ ઓળખીતો અવાજ કાને પડે એવું બનતું જ નથી. - મને કોઈ એ બોલાવેલો ?

સલોનીઃ ના, તમને જોઈને કોઈક બોલતાં અટકી ગયેલું.

નરેનઃ મારા જેવા સાદા માણસને તારી આ ગોપિત વાણી નહિ સમજાય.

સલોનીઃ લો, આ સમાચાર વાંચો. લો. એમાં ફોટો છે અને સમાચાર તમારા માટે અજાણ્યા નથી. બધાં પર્વતારોહકો જાણે છે. દીદીએ રીંછના હુમલામાંથી પેલા સુરતી કુટુંબને બચાવ્યું નહોતું ?

કનોજઃ અહીંનાં રીંછ વિશે તો નરેનભાઈ જાણતા જ હશે.

નરેનઃ હા, એ માનવભક્ષી નથી હોતાં. માણસને જોઈને ઝનૂનથી પ્રતિકાર કરે છે, એમના હાથના પંજા આપણા મોં પર વાગી ગયા તો ભારે જોખમ અને આ સમાચાર મુજબ તો ભાગ્યે જ બચત. આઠ-દસ વર્ષનાં બે બાળકો સાથે નીકળનાર એ કુટુંબને ધન્ય છે.

કનોજઃ કદાચ રસ્તો ભૂલ્યાં હશે અથવા અમારી ટુકડીને દૂરથી જોઈને ટૂંકો રસ્તો લીધો હશે.

સલોનીઃ એમને ખબર હતી કે અહીં કોચ તરીકે સેવાઓ આપતાં બહેન સુરતનાં છે, મનીષા દેસાઈ !

નરેન : (ધીમેથી) મનીષા ? સુરત ? ખેર, જે હોય તે . સારું થયું. આ સમાચાર છપાયા તેથી લોકો જરા સંભાળીને ફરશે.

સલોની: આમાં પણ તમને કશું રોમાંચક ન લાગ્યું ?

નરેન: તું કેમ આજે બધું આ રીતે પૂછે છે ? છે શું સલોની ?

સલોની: એ જ કે હું પૂછું છું એ બધું એળે જાય છે. તમે આવા શુષ્ક કયારથી થઈ ગયા ? મમ્મી તો કહેતી હતી કે મામાના નરેનભાઈ મોટા કવિ થશે.... કહે છે કે નૈસર્ગિક સૌંદર્ય પાછળ તમે ગાંડા હતા તેથી તો ફોરેસ્ટ ઓફિસરની તાલીમ લીધેલી.

નરેન: એમાં તથ્ય હશે. પણ મારી રીતે કહું તો હું માનવ - હૃદયના સૌંદર્ય પાછળ ગાંડો હતો. પ્રકૃતિ એની બાહ્ય છબિ હતી. પણ જીવનમાં એક અણધારી ક્ષણ આવી, ઊંડો આઘાત કરી ગઈ. મૂળ વસ્તુ ગુમાવ્યા પછી એની બાહ્ય છબિનો - આ નૈસર્ગિક સૌંદર્યનો પણ એટલો મહિમા ન રહ્યો. હવે માત્ર નોકરી કરું છું, અલબત્ત નિષ્ઠાથી.

સલોની: તમે લગ્નનાં બધાં માગાં કેમ પાછાં ઠેલો છો ? એટલા માટે કે મનીષા દેસાઈ નામની એક નમણી ને નાજુક કન્યા પર તમે કવિતાઓ લખતા પણ એણે લગ્નની ના પાડી-

નરેન: એ નમણી અને નાજુક હતી એ ખરું, પણ એના પર કવિતા નહોતો લખતો. હું એને જ કવિતા માનતો હતો. અને બીજું , એણે ના નહોતી પાડી. ખેર, એ નાજુક કન્યાનું નામ મનીષા હતું , અટક દેસાઈ અને ગામ સુરત હતું. તેથી આ ખડતલ અને નિર્ભય કન્યાને હું મારા પૂર્વજીવનની મનીષા માની લઉં ? હવે તો એની અટક પણ બદલાઈ ગઈ હશે.

સલોની: અને ન બદલાઈ હોય તો ? જે વ્યક્તિ નાજુક અને નમણી હોય એ જ ખડતલ અને નિર્ભય ન થઈ શકે ? આ મુદ્દા પર તો અમને કુમારી મનીષા દેસાઈએ એક દિવસ ભાષણ આપેલું. જુઓ, જરા ફોટો ધ્યાનથી જુઓ.

નરેન: આંખો તો એવી જ છે પણ સૈનિકબાળા જેવો યુનિફોર્મ ? ના ના, સલોની, એ ન હોય.

સલોની: તમે આ ફોટા સાથે તમારી કલ્પનામૂર્તિને સરખાવો છો કે મૂળ વસ્તુને ? મનીષા દેસાઈને ?

નરેન: એ મનીષાનું આવું રૂપાન્તર ? મારે અભિનંદન આપવા આવવું જોઈએ, જો ખાતરી થાય કે-

સલોની: પ્રયત્ન કરી જોઈએ. મનીષાબહેનને ખ્યાલ ન આવે એ રીતે.

નરેન: કનોજ, તું આનંદને અહીં મોકલશે ? હું પછી એની સાથે કૅમ્પ પર આવી જઈશ.

સલોની: ચાલો વરંડામાં બેસીએ ! સૂર્યનો પ્રકાશ છે ત્યાં સુધીમાં આ તમારા બંગલાના ફૂલછોડની શોભા જોઈએ.

નરેન: તું ચાલ, ખુરશીઓ હું લાવું છું. મારી અત્યાર સુધીની નોકરીમાં આ સહુથી સુંદર મકાન મળ્યું છે ! જાણે કે હું અહીંનો માનવંતો મહેમાન ન હોઉં !

સલોની: અરે ! પેલો ગુલમોર કેવો ખીલ્યો છે !

નરેન: એની ઉમ્મર ખબર છે ? આપણા બંનેની ઉમ્મરના સરવાળાથી પણ વધારે હશે. નજર પડી ત્યારે મને પણ આવો જ પ્રશ્ન થયેલો ! આટલું ઘરડું ઝાડ આટલું પ્રફુલ્લિત થઈ શકે ?

(દૂર જોતાં)

અરે, આ પેલો દોડતો આવે એ તો મનીષાનો નાનો ભાઈ ! આટલાં વર્ષેય બાળક જ રહ્યો ! બરાબર ચાર-સાડાચાર વર્ષે હું એને જોઉં છું.

સલોની: હવે કંઈ બાકી છે ખાતરી કરી લેવામાં ?

નરેનઃ હા, મૂળ વસ્તુ, મનીષાનું મન.

સલોનીઃ તમને દૂરથી જોતાં જ જેની વાણી ખોવાઈ ગયેલી, તેના મન વિશે બાતમી આપનાર મારાથી ચડિયાતું તમને મળવાનું નથી. એ તમને ચાહે છે. એના પ્રેમમાંથી જ એનું આ શૌર્ય જાગ્યું હશે.

નરેનઃ શકય છે. આવ આનંદ ! કેમ આમ દોડતો આવ્યો ?

સલોનીઃ અહીં આવ્યા પછી એ ચાલવાનું ભૂલી ગયા છે. બસ દોડે છે.

આનંદઃ આજે તો કારણ પણ હતું. કનોજે કહ્યું કે મને અહીં બોલાવ્યો છે. તમને મળીને પાછું બસ સ્ટેન્ડે જવું છે. તાર હતો. પપ્પા અ ાવવાના છે. હું અને દીદી એમને લેવા જતાં હતાં ત્યાં કનોજે અમારી કાર રોકી અને એ મારી જગાએ ગયો !

નરેનઃ પણ તારા પપ્પા આમ એકાએક ?

આનંદઃ આ મનીષાના પરાક્રમ વિશે છાપામાં વાંચ્યું હશે. અભિનંદન આપવા પધારતા હશે.

નરેનઃ મનીષા કોણ ?

આનંદઃ હં? તમે પૂછો છો ? મનીષા કોણ ? એની હાજરીમાં આવો પ્રશ્ન ન કરતા, નહિ તો એ આત્મહત્યા કરશે.

નરેનઃ અત્યાર સુધી જીવી છે તો હવે કદાપિ એવું ન કરે.

આનંદઃ દીદીનું ભલું પૂછવું, અહીંના ઊંચામાં ઊંચા શિખર પર જઈનેય કૂદે. જેને કાજે આવું આકરું તપ કરીને સિદ્ધિ મેળવી એ પૂછે કે મનીષા કોણ તો પછી -

નરેનઃ ખરેખર ? હું તો ભૂતકાળ બાદ કરી ને જીવતો હતો.

આનંદઃ મનીષા યાદ કરીને જીવતી હતી. ખરેખર તો એમ કહેવું જોઈએ કે એ ભવિષ્ય માટે જીવતી હતી. પપ્પાએ તમારી સાથે એની સગાઈની ના પાડી એનો આઘાત સમજવાની ત્યારે મારી ઉંમર ન હતી. છતાંય મેં એની તરફેણમાં દલીલ કરી હતી. પપ્પાએ મને કહેલું : જા, મનીને કહે કે એક ગરોળી પકડી લાવે. તુરત હા પાડી દઉં એમની વાત સાચી હતી. મનીષા ત્યારે સુકુમાર તો હતી જ, ડરપોક પણ હતી. પપ્પાને ખાતરી હતી કે સિંહની એકાદ ત્રાડ સાંભળીને જ મનીષા મરી જશે અને નરેન્દ્રકુમારે વિધુરનું જીવન જીવવું પડશે. પણ હવે આખી વાત બદલાઈ ગઈ છે. પપ્પા ઘણા વખતથી તમારું સરનામું શોધતા હતા. એ મનીષા પાસેથી જાણશે તો સીધા અહીં જ આવશે.

નરેનઃ આ બધું માન્યામાં આવે એવું નથી. વધુ પડતું સારું લાગે છે. જેને માટેની મારી યોગ્યતા મેં કદી કલ્પી પણ ન હતી.
(જીપનું હૉર્ન સંભળાય છે.)

આનંદઃ દીદી હૉર્ન વગાડતી લાગે છે. હું જાઉં.

નરેનઃ ખરેખર તો મારે જવું જોઈએ. પણ જો એ અહીં આવવા માગતા ન હોય તો- કહેજો કે કાલે સવારે અભિનંદન આપવા કેમ્પ પર આવીશ.

સલોનીઃ પાંચ વાગે અમે તાલીમ માટે નીકળી જઈએ છીએ.

નરેનઃ અને સાડા દસે આવી જાઓ છો

સલોનીઃ ખબર તો ઘણી રાખો છો.

નરેનઃ મારી જવાબદારીનો ભાગ છે.

કનોજઃ **(પ્રવેશતાં)** સલોની, ચાલ તારે નથી આવવું ?

સલોનીઃ કેમ દીદી અહીં નથી આવતાં ?

કનોજ: એ આવે છે પણ હું અને આનંદ વિરાટબાબુને ગેસ્ટ હાઉસમાં મૂકવા જઈએ છીએ.

સલોની: એમને નરેનભાઈ વિશે કશી ખબર નથી ?

કનોજ: દીદીએ કશું કહ્યું નથી.

સલોની: તો જીપ અહીં કેમ લાવ્યાં ?

કનોજ: આનંદ અને તને લેવા. ચાલ, આવજો, નરેનભાઈ.

નરેન: આવજો !

(સલોની અને કનોજ જાય છે, નરેન થોડાંક ડગલાં ચાલે છે. જીપ ઊપડવાનો અવાજ) અરે ! એક માણસને મૂકીને જીપ ઊપડી ગઈ ! શું એને માટે એમાં જગા નહીં હોય કે - એ મનીષા હશે ! અહીં જ આવે છે. (સામે જતાં) આવ મનીષા, આ છોકરાંઓએ ભૂમિકા તૈયાર કરી ન હોત તો હું તને ઓળખી શકયો ન હોત. તું તો જાણે કે સુન્દરીમાંથી શક્તિ બની ગઈ છે. તેં એક કુટુંબને બચાવ્યું એ બદલ અભિનંદન.

મનીષા: આભાર ! મને હતું કે આ સ્વરૂપે જોઈને તું મને ભેટી પડશે.

નરેન: તું પહેલાં એટલી સુકુમાર હતી કે આવેશથી ભેટી પડતાં સંકોચ થાય. અને હવે તું એવી દીપ્તિવંત લાગે છે કે તારા તેજની અદબ રાખવાનું મન થાય. સાચે જ, એક એક પલકારે પ્રશ્ન થયા કરે છે કે તું એ જ મનીષા છે ?

મનીષા : છું અને નથી. નહોતી તે થઈ શકી એનો આનંદ છે. ગરોળીથી ડરનાર હવે મગર સાથે પણ લડી શકે એમ છે.

નરેન : બહુ આનંદ થયો તને આમ ખડતલ થયેલી જોઈને.

મનીષા: પણ મારા પપ્પાને થયો છે એટલો નહિ. બસસ્ટેન્ડ પર એમણે મને ઊંચકી લીધી અને બધા પેસેન્જરોને બતાવી. ગાંડા માણસની જેમ મોટેથી બબડાટ કર્યો. બધાં ભેગાં થઈ ગયાં અને એમને પોતાનું ઑડિયન્સ બનાવીને ભાષણ કર્યું. એમાં સાર્ત્રનો પણ હવાલો આપ્યો. કહ્યું કે કાયર માણસ બહાદુર થઈ શકે છે, સુકુમાર શકિતશાળી થઈ શકે છે. એક શેર પણ બોલ્યા - ઈકબાલનો

ખુદી કો કર બુલંદ ઈતના કિ હર તકદીર સે પહલે

ખુદા બંદે સે ખુદ પૂછે બતા તેરી રઝા કયા હૈ ?

નરેન: વાહ ! હું ત્યાં હાજર હોત તો તારી પ્રશંસા સાંભળીને ધન્ય થઈ જાત.

મનીષા: અથવા મારા પપ્પાને સીધા દવાખાને લઈ જાત. આવેશ શમી જતાં એ રડવા લાગ્યા. એ તો અમે સોગંદ દઈને જીપમાં બેસાડી દીધા, નહિ તો છાપા માટે એક બીજા સમાચાર બનત 'દીકરીના પરાક્રમથી પાગલ બની ગયેલા પિતા ! અને એમનો આનંદ, ખરેખર તો પોતે ખોટા પડ્યા તેનો હતો.

નરેન: કઈ બાબતે ?

મનીષા: ગરોળીથી ડરનારે રીંછને ડરાવ્યાં એ ! પપ્પા મોટેથી કહેતા હતા : સાંભળો, હે મુસાફરો, દુનિયાથી થાકેલા લોકો, સાંભળો, માણસ માટે કશું અશક્ય નથી. સાર્ત્ર કહે છે તેમ એ આકાશના તારા સુધી પહોચી શકે છે. હું કહીશ કે એ

આકાશના તારાને ફૂલની જેમ વીણી શકે છે... પપ્પા શિકારી હતા ને એક વાર મમ્મીને સાથે લઈ ગયેલા. એની ઇચ્છા નહોતી, આજ્ઞા માનીને ગયેલી. માંચડા પર હોવા છતાં નીચે વાઘની છલાંગ જોઈને એ ચીસ પાડી ઊઠેલી. એ પછી હૃદયના ધબકારાનું દર્દ કોઈ ઉપાયે દૂર ન થયું, તે ન થયું . આજે મમ્મી જીવતી હોત તો આ સમાચાર વાંચીને એના ધબકારા કાયમ માટે શમી ગયા હોત- પપ્પા કહેતા હતા, એમની વાત મને સાચી લાગી.

નરેનઃ તું તો સાહસમાં મારાથી પણ આગળ નીકળી ગઈ. નિર્ભય થતાં જ તું પ્રેમસ્વરૂપ બની ગઈ અને સર્વાત્મભાવે એક ભયંકર પ્રાણીના પંજા-

મનીષાઃ ખબર હતી કે જે ભયંકર લાગે છે એ હિંસક નથી. હવે તો મારો રોજનો અનુભવ છે કે આ પ્રકૃતિ માતા છે, વરદાત્રી છે. માણસો કેમ ભૂલી જાય છે કે -

(દૂરથી અવાજ આવે છે . શી ઈઝ ગ્રેટર ધેન મી, બીકોઝ શી ઈઝ માઈ ડોટર)

નરેનઃ મનીષા, આ કોનો અવાજ છે ?

(સહેજ નજીકથી અવાજ - હા, એ મારાથી પણ મહાન છે. સાક્ષાત્ શકિત છે. એ સિંહ પર સવારી કરે એવી છે તો પછી રીંછનું શું ગજું)

મનીષાઃ (હસી પડતાં) આ તો પપ્પા , બીજું કોણ ? સાચે જ એમનું ચસકી ગયું છે.

(અવાજ - આ વિશ્વમાં સહુથી સુખી માણસ હું છું. ઈશ્વરની ઇચ્છા હોય તો એની પાસેથી હું આખો પર્વત ખરીદી લઉં.)

વિરાટઃ નો નેવર. હું કંઈ યુધિષ્ઠિર નથી, એકેય વાર શા માટે ખોટું બોલું?

આનંદઃ યાદ કરી જુઓ, આ સજ્જનને ઓળખો છો ?

નરેનઃ નમસ્તે મુરબ્બી, પધારો

વિરાટઃ નમસ્તે, યંગ મેન !

આનંદઃ પપ્પા , આ નરેન્દ્રકુમાર છે આબુના ફોરેસ્ટ ઑફિસર - જેમની આગળ તમે એક વાર ખોટું બોલેલા.

વિરાટઃ ઓહો પેલો કવિ, મનીષા પર કવિતા લખતો હતો એ?

નરેનઃ હવે કોઈના પર કવિતા લખતો નથી !

વિરાટઃ તો મારા પર લખ ! હું આજે સહુથી સુખી છું - મોસ્ટ હેપી મેન ઈન ધ યુનિવર્સ. એક શું બે કવિતા લખ !

નરેનઃ દુઃખી માણસ સુખી વિશે લખે તો સાચો અર્થ ભાગ્યે જ પ્રગટ થાય.

વિરાટઃ તને શુ દુઃખ છે ભાઈ ? આ મારી પરી જેવી નાજુક છોકરી તારું નામ રટીરટીને તપ કરતી રહી અને એક પછી એક શિખર જીતતી રહી ને તું તારી જાતને દુઃખી માને છે ?

આનંદઃ પપ્પા, એમનું દુઃખ દૂર કરવાનો ઉપાય તમારા હાથમાં છે.

વિરાટઃ શુ મનીષા, આ તારો તોફાની ભાઈ સાચું કહે છે. તારું મૌન સંમતિ સૂચવે છે. અલ્યા છોકરાઓ, પેલી મીઠાઈ લાવો ! અને આનંદ, તું જીપ લઈને જા, કોઈ જોશી - બોશીને પકડીને ઉઠાવી લાવ.

મનીષા: પણ પપ્પા, પાંચ પાંચ વરસ સુધી કોઈ કોઈને યાદ રાખી શકે ?

વિરાટ: હજી ક્યાં પાંચ પૂરાં થયાં છે ? છ માસ બાકી છે. એ પહેલાં તો હું તમને પરણાવી દઈશ.

નરેન: એની ઉતાવળ નથી. મનીષા મનમાં હતી, છે અને રહેશે. જો પ્રેમ કોઈ મુદતી વસ્તુ હોત તો અમે આમ શિખરો ભણી ગતિ કરી ન હોત. રહેવા દે આનંદ !

મનીષા: હા . જોશીને બોલાવવાની જરૂર નથી. પહેલાં તો હું આ શિબિર પૂરી કરીશ. પછી અમે થોડા દિવસ સાથે હરી ફરીશું, જૂનો સમય તાજો કરીશું.!

કનોજ: સલોની , આ ધીરજ આપણે રાખી શકીશું ? આપણે તો નક્કી કર્યું હતું કે -

સલોની: માત્ર મીઠાઈ ખાવાનું નક્કી કર્યું હતું. આપણે આ શિબિરમાં સાહસ શીખવા આવ્યાં છીએ, દુ:સાહસ નહિ! ખરું ને દાદાજી ?

વિરાટ: યસ, ધેર ઈઝ અ પૉઈન્ટ, મારી દીકરી તમને બધું બરોબર શીખવી રહી છે. મારા આશીર્વાદ છે. તમે લોકો બહાદુર જ નહીં, બુદ્ધિશાળી પણ બનશો ! અને તમારા પ્રેમમાંથી જ શૌર્ય જાગશે . લો આ મીઠાઈ , આશીર્વાદના ભાગ રૂપે ખાઓ અને ખવડાવો ! ગાઓ અને ગવડાવો. તમારા ભવિષ્યમાં પ્રેમશૌર્ય અંકિત ધ્વજ ફરકાવો ! (બધાં એકમેકને મીઠાઈ ખવડાવે છે. વિરાટબાબુ ગાય છે :

- ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળ કસુંબી પ્રેમશૌર્યઅંકિત.

('ત્રીજો પુરુષ'માંથી)

શબ્દસમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

પ્રતિકાર-સામનો; **અણધારી**-ઓચિંતી; **નૈસર્ગિક**-કુદરતી; **શૌર્ય**-બહાદુરી, વીરતા; **શુષ્ક**-નીરસ; **ગોપિત**-છૂપી; **તથ્ય**-હકીકત; **રઝા**-મરજી, ઇચ્છા; **બુલંદ**-ભવ્ય,(અહીં) ઊંચી યોગ્યતાવાળું; **સાર્ત્ર**-એક મહાન ફ્રેંચ વિચારક

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

અશક્ય × શક્ય; **નિર્ભય** × ભયભીત; **સાહસ** × દુ:સાહસ

રૂઢિપ્રયોગ

હૃદય છલકાઈ જવું-આનંદિત થઈ ઊઠવું; **શિખરો સર કરવાં**-સફળતા પ્રાપ્ત કરવી; **ધ્વજ ફરકાવવો**-વિજય મેળવવો

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

માનવનું ભક્ષણ કરનાર-માનવભક્ષી; **શારીરિક રીતે સશક્ત**-ખડતલ

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(√)ની નિશાની કરો. :

(1) મનીષા દેસાઈએ સુરતી કુટુંબને કોના હુમલામાંથી બચાવેલું.?

(A) રીંછ (B) વાઘ

(C) દીપડો (C) જંગલી ભૂંડ

(2) નરેને કઈ તાલીમ મેળવી હતી ?

(A) ઘોડેસવારીની (B) વન સંરક્ષણની

(C) પોલીસની (D) પર્વતારોહણની

2. એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) રીંછ માણસને જોઈને શું કરે છે ?

(2) નરેન લગ્નનાં માગાં પાછાં શા માટે ઠેલતો હતો ?

3. બે - ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) નરેન જે મનીષાને ઓળખતો હતો તે મનીષા કેવી હતી ?

(2) વિરાટભાઈએ મનીષા અને નરેનની સગાઈની ના પાડી કારણ કે...

4. સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો.

(1) મનીષાનું પાત્રચિત્રણ કૃતિને આધારે લખો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- પર્વતારોહણને લગતી માહિતી અને ફોર્મ મેળવો. વેકેશનમાં તક મેળવીને પર્વતારોહણમાં ભાગીદાર બનો.
- તમારા પર્વતારોહણના અનુભવો લખીને બાલ સામયિકો અને દૈનિકોના બાલ વિભાગોમાં પ્રગટ કરવા મોકલો.
- 'વર્ટિકલ લિમિટ' નામની પર્વતારોહણની સાહસપૂર્ણ ફિલ્મ જુઓ.
- મલાલા જેવી બહાદુર બાળાઓનો પરિચય મેળવો.

ભાષા-અભિવ્યકિત

'મારી રીતે કહું તો હું માનવ-હૃદયના સૌંદર્ય પાછળ ગાંડો હતો. પ્રકૃતિ એની બાહ્ય છબી હતી.' એકાંકીના નાયક નરેન પાસે લેખકે આ વાક્ય બોલાવીને એનો પાત્ર પરિચય આપી દીધો છે. નાયકને પ્રકૃતિનું આકર્ષણ છે જ, પરંતુ એને વિશેષ ખેંચાણ માનવહૃદયની સુંદરતાનું છે. વળી, લેખકે એ સંકેત આપી દીધો છે કે માનવની બાહ્ય સુંદરતા કે દેખાવ કરતાં આંતરિક સુંદરતા વધારે મહત્ત્વની છે. આ શબ્દોથી આ સાચી વાત લેખકે રજૂ કરી છે - 'કાળા માથાનો માનવી ધારે તે કરી શકે છે. આ વિચાર મનીષાના પાત્ર દ્વારા રજૂ કર્યો છે. માનવી સંકલ્પથી અને પ્રયાસથી સફળતાનાં શિખરો સર કરી શકે છે એ વાત કૃતિમાં નીચેનાં વાક્યો સમજાવે છે તે જુઓ:

- ગરોળીથી ડરનાર હવે મગર સાથે પણ લડી શકે છે.

- માણસ માટે કશું અશક્ય નથી.
- એ આકાશના તારા સુધી પહોંચી શકે છે.
- તું તો જાણે સુંદરીમાંથી શક્તિ બની ગઈ છે.

નારી માટે વપરાતા વર્ણસગાઈના આ બે શબ્દો 'સુંદરી' અને 'શક્તિ' સાથે વપરાયા છે તેથી શબ્દ ચમત્કૃતિ સર્જાઈ છે. વળી, સુંદરીથી શક્તિ સુધીની યાત્રા એ કોમળનું 'શક્તિશાળી'માં થયેલું રૂપાંતર પણ મનીષાના પાત્રનો એક જ વાક્યમાં કેવો આબેહૂબ પરિચય પ્રગટ કરે છે તે પણ જુઓ.

શિક્ષકની ભૂમિકા

સાચો અને નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ ઊર્ધ્વગતિ અર્પે છે. વ્યક્તિને મુક્ત, વિશાળ અને સાહસિક બનાવી શકે છે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી. પ્રેમ એ મુદતી વસ્તુ નથી, એ તો સ્થાયી આવિર્ભાવ છે. પ્રેમમાં ધૈર્ય, ગંભીરતા, સમજ અને જવાબદારી અનિવાર્ય છે.

પ્રકૃતિ, પશુ અને પ્રાણીઓ સાથે સમજપૂર્વક આત્મીયતા કેળવવાની જરૂર છે. એ મનુષ્યને ઉપકારક બને છે તેથી મનુષ્યે સંહારક બનવું ન જોઈએ તે અંગે સ્પષ્ટતા કરવી.

કોમળ સ્ત્રી પણ સાહસિક બની શકે છે, 'સ્ત્રીમાં ખૂબ શક્તિ છે, તેને માર્ગદર્શન અને તક આપવામાં આવે તો સિદ્ધિનાં શિખરો સર કરી શકે છે' તે વિશે અન્ય ઉદાહરણો દ્વારા સમજ આપવી.

●

વ્યાકરણ

એકમ 1 ધ્વનિશ્રેણી, જોડણી, સંધિ, સમાસ

ધ્વનિશ્રેણી

ધોરણ-9માં શબ્દોને ધ્વનિશ્રેણી તરીકે જોતાં શીખ્યાં. આપણે જોયું કે કોઈ શબ્દ બોલાય છે ત્યારે આપણે ખરેખર કયા ધ્વનિઓ બોલીએ છીએ અને કયા ક્રમમાં બોલીએ છીએ. જેમકે, 'ગિરિધર' શબ્દની ધ્વનિશ્રેણી 'ગ્+ઇ+ર્+ઇ+ધ્+અ+ર્' કે 'દૂરબીન' શબ્દની ધ્વનિશ્રેણી 'દ્+ઊ+ર્+અ+બ્+ઈ+ન્' થશે.

આપણે જોયું હતું કે 'વહાલો' શબ્દની ધ્વનિશ્રેણી 'વ્+અ+હ્+આ+લ્+ઓ' થાય છે, પણ 'ગોપાળ' શબ્દની ધ્વનિશ્રેણી 'ગ્+ઓ+પ્+આ+ળ્' થશે. એટલે 'વહાલો' શબ્દની ધ્વનિશ્રીણીમાં અંતે 'ઓ' સ્વર છે પણ 'ગોપાળ' શબ્દની ધ્વનિશ્રેણીના અંતે માત્ર 'ળ્' વ્યંજનધ્વનિ છે. તેના પછી 'અ' સ્વર લખ્યો નથી. કારણકે ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દના છેલ્લા વ્યંજનધ્વનિ પછી 'અ' સિવાયના અન્ય સ્વર હોય તો જ બોલાય છે. એટલે કે, ગુજરાતી ભાષા વ્યંજનાન્ત ભાષા છે.

પરંતુ, તમને 'પદ્ય', 'સર્પ', 'સૂર્ય' શબ્દોની ધ્વનિશ્રેણીનો ખ્યાલ છે ? આ શબ્દોની ધ્વનિશ્રેણી અનુક્રમે 'પ્+અ+દ્+ય્+અ', 'સ્+અ+ર્+પ્+અ' અને 'સ્+ઊ+ર્+ય્+અ' થશે. આ ધ્વનિશ્રેણીના અંતે 'અ' સ્વર આવ્યો છે. તમને થશે કે ગુજરાતી વ્યંજનાન્ત ભાષા છે, તો આ શબ્દોને અંતે 'અ' સ્વર શા માટે ? ચાલો, આ વાત સમજીએ. એક રમત રમીએ. નીચે કેટલીક શબ્દજોડ આપી છે. તમે તમારા બન્ને કાનમાં આંગળી નાંખી દો. તમે આ શબ્દજોડ બોલો અને ધ્યાનથી સાંભળો.

વિભાગ અ	વિભાગ બ
રમ	રમ્ય
જશ	જશ્ન
જન	જન્મ
નિત	નિત્ય
કર	કર્ણ

તમને ખ્યાલ આવશે કે 'રમ' બોલતી વખતે અંતે 'મ' સંભળાય છે પણ જ્યારે 'રમ્ય' બોલો છો ત્યારે 'ય' વ્યંજન પછીનો 'અ' પણ સંભળાય છે. શબ્દજોડ ફરીથી સાંભળી જુઓ. વિભાગ અ-ના શબ્દો બોલતાં અંતે વ્યંજન સંભળાશે, જ્યારે વિભાગ-બના શબ્દો બોલતાં અંતે સ્વર સંભળાશે. કારણ કે જોડાક્ષરને યોગ્ય રીતે ઉચ્ચારવા તેની સાથે સ્વર બોલાય છે. ચાલો, આ શબ્દોની ધ્વનિશ્રેણી જોઈએ.

વિભાગ અ	ધ્વનિશ્રેણી	વિભાગ બ	ધ્વનિશ્રેણી
રમ	ર્+અ+મ્	રમ્ય	ર્+અ+મ્+ય્+અ
જશ	જ્+અ+શ્	જશ્ન	જ્+અ+શ્+ન્+અ
જન	જ્+અ+ન્	જન્મ	જ્+અ+ન્+મ્+અ
નિત	ન્+ઇ+ત્	નિત્ય	ન્+ઇ+ત્+ય્+અ
કર	ક્+અ+ર્	કર્ણ	ક્+અ+ર્+ણ્+અ

તમને યાદ હશે કે ગયા વર્ષે અન્ય વિશિષ્ટ જોડાક્ષર જોયા હતા. છતાં ફરી એક વાર યાદ કરી લઈએ?

ક્ષ	ક્+ષ્+અ
જ્ઞ	જ્+ઞ્+અ
ત્ર	ત્+ર્+અ

(નોંધઃ- 'જ્ઞ' જોડાક્ષર ગુજરાતી ભાષામાં 'જ્+ન્+ય્+અ' તરીકે સંભળાય છે. પરંતુ સંસ્કૃત ભાષાને અનુસરીને તે 'જ' વ્યંજનનો જોડાક્ષર ગણાય છે. તેથી તેની ધ્વનિશ્રેણી 'જ્+ઞ્+અ' તરીકે છૂટી પાડવામાં આવે છે.)

ગુજરાતી વ્યંજનો 'દ' અને 'શ' જોડાક્ષરમાં પૂર્વ વ્યંજન તરીકે આવે ત્યારે તેનું દેવનાગરી લિપિચિહ્ન પ્રયોજાય છે તે પણ જોયું હતું.

'દ'ના જોડાક્ષર	**'શ'ના જોડાક્ષર**
દ્ + દ = દ્દ	શ્ + ર = શ્ર
દ્ + ધ = દ્ધ	શ્ + વ = શ્વ
દ્ + મ = દ્મ	શ્ + ચ = શ્ચ
દ્ + ય = દ્ય	
દ્ + ર = દ્ર	
દ્ + વ = દ્વ	
દ્ + ઋ = દૃ	

'ર' વ્યંજન જોડાક્ષરમાં પ્રયોજાય ત્યારે જો એ પૂર્વ-અર્ધ વ્યંજન તરીકે હોય તો જુદું ચિહ્ન પ્રયોજાય છે અને અન્ય વ્યંજન પૂર્વ-અર્ધ વ્યંજન હોય ત્યારે ર વ્યંજન માટે જુદું ચિહ્ન પ્રયોજાય છે. યાદ છે ને !

'ર' પહેલાં આવે તો 'ૈ' તરીકે		**અન્ય વ્યંજન પહેલાં આવે તો 'ર્' તરીકે**	
ધ્વનિશ્રેણી	**શબ્દ**	**ધ્વનિશ્રેણી**	**શબ્દ**
ક્ + આ + ર્ + ય્ + અ	કાર્ય	વ્ + ર્ + અ + ત્	વ્રત
વ્ + અ + ર્ + ત્ + અ + ન્	વર્તન	ક્ + ર + અ + મ્	ક્રમ

યાદ આવ્યું ને ! તો કેટલાક શબ્દોની ધ્વનિશ્રેણી તપાસીએ ? વિવિધ સ્વર અને વ્યંજન ધરાવતી ધ્વનિશ્રેણી, એકથી વધુ વ્યંજનો ધરાવતા જોડાક્ષરની ધ્વનિશ્રેણી છૂટી પાડીશું ને?

હૃદય	હ્+ઋ+દ્+અ+ય્
કટાક્ષ	ક્+અ+ટ્+આ+ક્+ષ્+અ
નિશ્ચિત	ન્+ઈ+શ્+ચ્+ઈ+ત્
વિજ્ઞપ્તિ	વ્+ઈ+જ્+ઞ્+અ+પ્+ત્+ઈ
અગ્ન્યસ્ત્ર	અ+ગ્+ન્+ય્+અ+સ્+ત્+ર્+અ

તમે નીચેના શબ્દો સામે આપેલી ધ્વનિશ્રેણી સાચી છે કે કેમ, તે કહી શકશો ? જો એ ધ્વનિશ્રેણી ખોટી હોય તો તમે સુધારશો ને!

(1) મુઠ્ઠી - મ્+ઊ+ટ્+ઠ્+ઈ

(2) તૃષ્ણા - ત્+ઋ+ષ્+ણ્+આ

(3) સર્વોત્તમ - સ્+અ+ર્+વ્+ઓ+ત્+અ+મ્

(4) પ્રાયશ્ચિત - પ્+ર્+આ+ય્+અ+શ્+ચ્+ઇ+ત્

(5) કાર્યક્રમ - ક્+આ+ર્+ય્+અ+ર્+ર્+અ+મ્

ધ્વનિશ્રેણીઓ ધ્યાનથી વાંચી ને ! બોલો, કઈ કઈ ધ્વનિશ્રેણી સાચી છે ? બીજી અને ચોથી ધ્વનિશ્રેણી સાચી છે. તો બાકીની ધ્વનિશ્રેણી સુધારીએ?

મુઠ્ઠી - મ્+ઉ+ઠ્+ઠ્+ઈ

સર્વોત્તમ - સ્+અ+ર્+વ્+ઓ+ત્+ત્+અ+મ્

કાર્યક્રમ - ક્+આ+ર્+ય્+અ+ક્+ર્+અ+મ્

તમને ખ્યાલ આવ્યો હશે કે 'ઠ્ઠી' એ 'ટ્+ઠ્+ઈ' શ્રેણી નથી. પરંતુ, 'ઠ્+ઠ્+ઈ' છે. 'સર્વોત્તમ'ની ધ્વનિશ્રેણીમાં શું ધ્યાનમાં આવ્યું ? ત્યાં 'ત્ત' એ બેવડો 'ત' છે. 'ઉત્તમ', 'મહત્ત્વ', 'સત્તા' વગેરે જેવા શબ્દોમાં આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. તો 'કાર્યક્રમ'માં 'ય્' પહેલા 'ર્' વ્યંજન આવ્યો હોવાથી 'ય' પર રેફ છે તો 'ક્' પછી 'ર્' આવ્યો હોવાથી '/' નિશાની પ્રયોજાઈ છે.

આવા કેટલાક શબ્દોની ધ્વનિશ્રેણી જાતે છૂટી પાડીશું ?

ઉત્કૃષ્ટ

સ્નિગ્ધ

વિદ્વત્તા

જ્ઞાનચક્ષુ

નિઃસ્તબધતા

જોડણી

સામાન્ય રીતે 'જોડણી' શબ્દ સાંભળો ત્યારે તાણ અનુભવાય છે. ખોટું લખાઈ જશે તો? એમ થાય કે કોઈ જાદુની લાકડી મળી જાય અને બધી જોડણી સાચી જ લખાય તો કેવી મઝા પડી જાય! એના નિયમો સમજી શકાય તો કેટલું સારું થાય!

તમે ગુજરાતી શબ્દભંડોળ વિશે ભણી ગયા છો. ગુજરાતીમાં તદ્‌ભવ, તત્સમ અને અંગ્રેજી, અરબી-ફારસી જેવા અન્ય ભાષાના શબ્દો છે, તે તમે જાણો છો. સાર્થ જોડણીકોશમાં આ તત્સમ, તદ્‌ભવ કે અન્યભાષી શબ્દો માટે જુદા નિયમો છે. મહદંશે જોડણીના નિયમો તદ્‌ભવ શબ્દોને લાગુ પડે છે. તત્સમ તથા અન્યભાષી શબ્દોની જોડણી તેમની મૂળ ભાષાની જોડણીને અનુસરીને કરવાની હોય છે. જેમ કે, 'ઇરાક' મૂળ અરબી જોડણી અનુસાર હ્રસ્વ 'ઇ' ધરાવે છે તો 'ઈરાન' ફારસી જોડણીને અનુસરીને દીર્ઘ 'ઈ' ધરાવે છે. 'દિવેટ' કે 'દિવેલ' જેવા શબ્દો તદ્‌ભવ શબ્દો હોવાથી તે ગુજરાતી જોડણીના નિયમ અનુસાર છે પણ 'દીવાન' અરબી અને 'દીવાલ' ફારસી શબ્દ હોવાથી ગુજરાતી જોડણીના નિયમો તેને લાગુ પડતા નથી, તેથી તેની જોડણી જુદી થાય છે. એ સંજોગોમાં સાચી જોડણી કરવાનો સૌથી સરળ ઉપાય છે, ખૂબ વાંચવું. આંખોને તેની આદત પાડવી તે. અહીં આપણે કેટલાક નિયમો જોઈશું. જેનું જોડણી સંદર્ભે ધ્યાન રાખવું જોઈએ તેવા સરખા લાગતા શબ્દોની યાદી પણ આપી છે. તમે તેનો ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરશો.

તદ્‌ભવ શબ્દોની જોડણીના અભ્યાસના મુખ્ય આધાર નીચે મુજબ છે.

1. ઉચ્ચારણગત
2. અક્ષર (શબ્દમાં સ્થાન)
3. જોડાક્ષર
4. અનુસ્વાર
5. અંગસાધક પ્રત્યય

1. ઉચ્ચારણગતઃ

1) શબ્દને અંતે આવતો 'ઈ'દીર્ઘ હોય છે.

ઉદાહરણઃ સખી, ઘંટી, કીડી, શીશી, ગળી, ખાલી, ડાળી, મૂડી, દૂધી, સુખી, પૂંજી વગેરે

(નોંધઃ સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો નીતિ, રીતિ, પ્રીતિ, સૃષ્ટિ - વગેરેને જુદો પ્રત્યય લાગ્યો હોવાથી હ્રસ્વ ઇ આવે)

2) 'ય' અક્ષર પહેલાં આવતો 'ઈ' હંમેશાં હ્રસ્વ હોય છે.

ઉદાહરણઃ પ્રિય, દરિયો, સાથિયો, ઘડિયાળ, વરિયાળી, ખાસિયત, હોશિયાર, અઠવાડિયું વગેરે.

2. અક્ષરઃ શબ્દમાં સ્થાનઃ

1) એકાક્ષરી શબ્દઃ

સામાન્ય રીતે અનુસ્વાર વગરના એકાક્ષરી શબ્દોમાં આવતાં 'ઈ' કે 'ઊ' દીર્ઘ હોય છે. જેમકે,

દીર્ઘ 'ઈ' ઘી, ફી, બી, સ્ત્રી વગેરે

દીર્ઘ 'ઊ' જૂ, દૂ, ભૂ, રૂ, બૂ વગેરે

પરંતુ, જો એકાક્ષરી અક્ષર સાનુનાસિક હોય તો તે હ્રસ્વ હોય છે.જેમ કે,

હ્રસ્વ 'ઉ'- હું, શું, તું વગેરે

2) બે અક્ષરના શબ્દઃ

સામાન્ય રીતે બે અક્ષરના શબ્દમાં પહેલો અક્ષર દીર્ઘ હોય છે. જેમ કે,

દીર્ઘ 'ઈ'- ગીધ, ચીજ, જીત, ફીણ, મીણ, રીત, શીખ, શીરો, હીરો, છીણી, ખીલી,

દીર્ઘ 'ઊ'- ઊઠ, ઊડ, ઊન, કૂચ, ચૂનો, દૂધ, ધૂળ, ફૂલ, ફૂગ, દૂર, બૂચ, જૂન, ચૂલો

(નોંધઃ 'આદિ' - તત્સમ શબ્દ, 'દિલ' - ફારસી શબ્દ, 'ગુનો' - અરબી શબ્દ - એમ ગુજરાતીમાં પ્રયોજાતા અન્ય ભાષાના શબ્દોની જોડણી આ નિયમથી જુદી હોઈ શકે.)

3) ત્રણ અક્ષરના શબ્દઃ

ત્રણ અક્ષરની જોડણી ખૂબ સરળ છે. તેમાં માત્ર તમારે એક જ વાત યાદ રાખવાની છે. સામાન્ય રીતે પહેલો અને બીજો - બન્ને અક્ષર સરખા નહીં હોય, એટલે કે બન્ને અક્ષર હ્રસ્વ કે બન્ને અક્ષર દીર્ઘ નહીં હોય. જો પહેલો અક્ષર હ્રસ્વ હોય તો બીજો અક્ષર દીર્ઘ અને પહેલો અક્ષર દીર્ઘ હોય તો બીજો અક્ષર હ્રસ્વ હોય. બસ, આટલું જ યાદ રાખવાનું.

સામાન્ય રીતે ત્રણ અક્ષરના શબ્દમાં બીજો અક્ષર દીર્ઘ હોય તો પહેલો અક્ષર હ્રસ્વ હોય છે. જેમકે,

'ઈ'- ઈનામ, ઈરાદો, કિનારો, વિદાય, વિસાત, શિકાર, દિવેટ, દિવેલ, બિલાડી, સિસોટી વગેરે

'ઉ'- ઉધાર, ઉનાળો, કુહાડી, ગુલામ, સુથાર, ધુમાડો, દુકાન, દુકાળ, ઉજાણી, ગુલાબી, ધુળેટી વગેરે

સામાન્ય રીતે ત્રણ અક્ષરના શબ્દમાં બીજો અક્ષર હ્રસ્વ હોય તો પહેલો અક્ષર દીર્ઘ હોય છે. જેમકે,

'ઈ'- કીમત, શીતળ, ચીપિયો, ધીરજ, કીટલી, દીકરી, ચીકણું વગેરે

'ઊ'- ઊપજ, ઊથલો, પૂનમ, સૂરત, ઊધઈ, સૂતળી, ઊજળું, ઊલટું, દૂઝણું, કૂતરું, રૂપિયો વગેરે

4) ચાર કે તેથી વધુ અક્ષરના શબ્દ:

ચાર કે પાંચ અક્ષરના શબ્દમાં પહેલો અક્ષર હ્રસ્વ હોય છે. જેમ કે,

હિલચાલ, ભુલામણી, ખિસકોલી, કુતૂહલ, કિરતાર, કિફાયતી, સુવાવડ, પિચકારી, નિસરણી

તો મિત્રો, અક્ષરની સંખ્યાને ધ્યાનમાં રાખીને જોડણી સમજવી સહેલી થશે ને! હવે જોડાક્ષરને આધારે જે નિયમ છે તે વિશે જોઈએ.

3. જોડાક્ષર:

1) મૂળ શબ્દમાં જોડાક્ષર પહેલાંનાં 'ઈ' અને 'ઉ' હ્રસ્વ હોય છે. જેમ કે,

'ઈ'- ઈસ્ત્રી, કિસ્સો, ચિઠ્ઠી, જિલ્લો, ડિગ્રી, પિસ્તા, રિક્ષા, લિફ્ટ, લિજ્જત, નિશ્વાસ, પિસ્તાળીસ વગેરે

'ઉ'- ઉલ્લુ, કુસ્તી, ગુસ્સો, ફુગ્ગો, મુઠ્ઠી, તુક્કો, સુધ્ધાં, સુસ્તી, મુશ્કેલી, ઉજ્જડ, હુન્નર, ઉશ્કેરાટ વગેરે

(નોંધ: અહીં ઈસ્ત્રી, જિલ્લો, ડિગ્રી, લિફ્ટ, ગુસ્સો, ઉલ્લુ, હુન્નર વગેરે જેવા અન્યભાષી શબ્દો પણ ગુજરાતી જોડણીના નિયમોને સમાંતર જોડણી ધરાવતા હોવાથી, તમે સરળતાથી યાદ રાખવા તેની નોંધ લઈ શકો માટે નોંધ્યા છે.)

4. અનુસ્વાર:

અનુસ્વાર નાસિક્ય સ્વરનો નિર્દેશ કરવા માટે પણ પ્રયોજાય છે અને અનુનાસિક વ્યંજન (ઙ,ઞ, ણ, ન, મ)ની જગ્યાએ પણ પ્રયોજાય છે. અનુનાસિક વ્યંજનના નિર્દેશ માટે પ્રયોજાય ત્યારે તે વર્ગના વ્યંજન સાથે તે જોડાક્ષરના ભાગ રૂપે હોય. જેમકે, 'ચંદ્ર' - 'ચન્દ્ર', કિંમત - કિમ્મત, પરંતુ, 'આંસુ' - 'આન્સુ' / 'આમ્સુ/...નથી હોતું. કારણકે 'ચંદ્ર' લખાય ત્યારે ખરેખર તેના વર્ગના અનુનાસિક વ્યંજન સાથે 'ચન્દ્ર' બોલાય છે. અથવા 'કિંમત' લખાય ત્યારે ખરેખર તેના વર્ગના અનુનાસિક વ્યંજન સાથે 'કિમ્મત' બોલાય છે. જ્યારે 'આંસુ'માં સ્વર પોતે જ નાસિક્ય છે, તેના નાસિક્યપણાને કોઈ વર્ગના વ્યંજન સાથે આપણે જોડતા જ નથી. તેથી 'ચંદ્ર', 'કિંમત' આદિ બોલતી વખતે જોડાક્ષરની જેમ ઉચ્ચારણમાં થડકો લાગે છે, જે 'આંસુ'માં નથી લાગતો. તેથી 'ચંદ્ર', 'કિંમત' આદિ અનુનાસિક વ્યંજનસૂચક અનુસ્વાર તીવ્ર કહેવાય છે, જ્યારે 'આંસુ', 'ભીંત' આદિમાં ઉચ્ચારાતો અનુસ્વાર કોમળ કહેવાય છે.

તીવ્ર અનુસ્વાર ધરાવતો શબ્દ જોડાક્ષરનો નિયમ ધરાવે છે. તેથી તેમાં પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ સ્વર લખાય છે. જેમકે,

ઇ - બિંદી, સિંધી, હિંદ, જિંદગી, ઠિંગુજી, લિંબોળી, શિંગડું, સિંધવ, હિંડોળો, હિંમત વગેરે

ઉ - કુંજો, કુંભ, બુંદી, ભુંડ, ઉંદર, ઉંબરો, ઉંમર, કુંડળ, કુંદન, કુંભાર, ગુંજાશ, ગુંદર, ગુંબજ વગેરે

આ શબ્દોને ઉચ્ચારતાં 'બિન્દી', 'લિમ્બોળી'; 'કુમ્ભ', 'ગુન્દર' એમ જુદું ઉચ્ચારાય છે, તેવો ખ્યાલ આવશે. તેથી

'બિ'-'લિ' કે 'કુ', 'ગુ'ની સ્વરમાત્રા હ્રસ્વ છે.

પરંતુ, નાસિક્ય સ્વરસૂચક અનુસ્વાર હોય ત્યારે તેના ઉચ્ચારણને 'કોમળ' ગણાવાય છે. તેની પહેલાં આવતાં 'ઈ-ઊ' દીર્ઘ હોય છે. જેમ કે,

ઈ - છીંક, પીંછી, ભીંત, રીંછ, ખીંટી, વીંટી, વીંછી, રીંગણ, લીંપણ, હીંચકો, જીંડવું, પીંજરું વગેરે

ઊ - ઊંટ, ઊંઘ, ખૂંટ, ગૂંથ, ઘૂંટ, ટૂંક, છૂંદો, સૂંઠ, હૂંફ, સૂંઢ, પૂંછડી, ઊંચું, ઊંધું, પૂંજી, હૂંડી, લૂંટારો વગેરે

આ શબ્દોને 'ભીન્ત' કે 'ગૂન્થ' ઉચ્ચારી શકાતા નથી. માત્ર 'હીંચકો' અને 'હિંડોળો' બોલી જોશો તો પણ 'હિં' અને 'હીં'ના ઉચ્ચાર વચ્ચેનો ભેદ સમજાશે.

5. અંગસાધક પ્રત્યયઃ

તમે અગાઉ અંગસાધક પ્રત્યય વિશે ભણી ગયા છો. અંગસાધક પ્રત્યયની જોડણી યાદ રાખવાથી તેની સાથે જોડાઈને બનતા શબ્દોની જોડણી સરળતાથી યાદ રહી શકશે.

અ) હ્રસ્વત્વ ધરાવતા પ્રત્યયોઃ

1) પૂર્વ પ્રત્યયઃ

- ઉપ - ઉપકથા, ઉપગ્રહ, ઉપનામ, ઉપમંત્રી, ઉપાંગ, ઉપાંત્ય
- ઉત્ - ઉત્કંઠા, ઉદ્યમ, ઉલ્લેખ, ઉડ્ડયન
- સુ - સુપુત્ર, સુદૃઢ, સુદીર્ઘ, સુપાત્ર, સુમેળ, સુગંધ, સુરુચિ, સુશીલ
- કુ - કુવિચાર, કુસંસ્કાર, કુછંદ, કુસંપ, કુદૃષ્ટિ, કુપાત્ર
- અનુ - અનુકૂળ, અનુકરણ, અનુભૂતિ, અનુમતિ

('પછી'નો અર્થઃ અનુજ, અનુચર, અનુસ્નાતક, અનુક્રમ)

('અન્'- પ્રત્યયઃ અનુત્તર- અન્ +ઉત્તર, અનુચિત - અન્ +ઉચિત, અનુપમ -અન્ + ઉપમ)

- દુઃ/દુસ્/દુર્ઃ દુર્જન, દુર્ગમ, દુષ્કાળ, દુરાચાર, દુષ્પ્રાપ્ય
- નિઃ/નિસ્/નિર્ઃ
    - નિઃ - નિઃશબ્દ, નિઃસત્ત્વ, નિઃશસ્ત્ર, નિઃશુલ્ક, નિઃસહાય, નિઃસંકોચ, નિઃસંતાન
    - નિશ્ - નિશ્ચેતન, નિશ્ચલ, નિષ્કામ, નિષ્ફળ, નિષ્કંટક, નિષ્કર્મ, નિષ્ક્રિય, નિષ્પક્ષ
    - નિર્ - નિર્મળ, નિર્દોષ, નિરંકુશ, નિર્દય, નિરામિષ, નિરાવરણ, નિરાશ, નિરાશ્રય, નિરાહાર, નિરુત્તર

(નોંધઃ સ્વર અને ઘોષ વ્યંજન પહેલાં 'નિર્', 'દુર્'; ઊષ્માક્ષરો પાસે 'નિ', 'દુ'; 'ચ,' પહેલાં 'શ'; 'ક','પ', 'ફ્' પહેલાં 'ષ')

- વિ- વિકેન્દ્રિત, વિસર્જન, વિજાતીય, વિદેશ, વિદેહ, વિધવા, વિધર્મ વગેરે (વિ - વિરોધ, નકાર આદિ અર્થ)
- વિશિષ્ટ, વિખ્યાત, વિશુદ્ધ, વિજ્ઞાન, વિજય, વિનાશ, વિનમ્ર, વિદ્રોહ વગેરે (વિ - વિશેષનો અર્થ દર્શાવે)

- પરિ - (ચારે તરફનું, પરિપૂર્ણ) પરિક્રમા, પરિગ્રહ, પરિજન, પરિણામ, પરિણીત, પરિભાષા, પરિમાણ

પરિવર્તન, પરિવેશ, પરિતાપ, પરિપત્ર, પરિપાટી, પરિપૂર્ણ, પરિબળ, પરિસર, પરિશ્રમ

- પ્રતિ - પ્રતિકૃતિ, પ્રતિહિંસા, પ્રતિસાદ, પ્રતિલિપિ, પ્રતિબિંબ, પ્રતિસ્પર્ધા, પ્રતિકૂળ, પ્રતિદિન
    - સંધિને કારણે - પરીક્ષા, પ્રતીક્ષા
- અધિ -(ઉપર) અધિકારી, અધિનિયમ, અધિપતિ
- અભિ- (-ના સંદર્ભમાં) અભિનવ, અભિમાન, અભિરુચિ, અભિજ્ઞાન, અભિપ્રેત
- પરિ - પરિમિતિ, પરિણીત
- પુરસ્- (પહેલાં) પુરોહિત, પુરોગામી, પુરાતત્ત્વ
- બિન - બિનજરૂરી, બિનઅનુભવી, બિનશરતી, બિનચૂક, બિનઆવડત, બિનઉપજાઉ, બિનજવાબદાર

2) <u>પરપ્રત્યય:</u>

- ઈક - આ પ્રત્યય લાગે ત્યારે સામાન્ય રીતે પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. અ-આ, ઈ/એ - ઐ, ઉ/ઓ - ઔ
    - અ/આ -(સમાજ)) સામાજિક, (પ્રમાણ) પ્રામાણિક, (સમય) સામયિક,(શરીર) શારીરિક, વાર્ષિક
    - ઈ/એ- ઐ - (દ્વિતીય) દ્વૈતીયિક, વૈજ્ઞાનિક, (દિન) દૈનિક, (સેના) સૈનિક, વૈદિક વગેરે
    - ઉ/ઓ - ઔ - (ઉદ્યોગ) ઔદ્યોગિક, (ભૂગોળ) ભૌગોલિક વગેરે
    - (ક્યારેક પ્રથમ સ્વર દીર્ઘ થતો નથી: ધનિક, પંથિક, રસિક, અઠવાડિક, ક્ષણિક, ક્રમિક)
- ઈકા - લેખિકા, નાયિકા, બાલિકા, સંપાદિકા, માર્ગદર્શિકા, નવલિકા વગેરે
- ઈત - ગણિત, રચિત વગેરે
- ઈલ - ઊર્મિલ, જટિલ વગેરે
- ઈષ્ઠ - કનિષ્ઠ, સ્વાદિષ્ઠ, ધર્મિષ્ઠ વગેરે
- ઈમા - ગરિમા વગેરે
- ઈય - ભારત + ઈય = ભારતીય, નાટકીય, પૂજનીય વગેરે

જોડણીના આ નિયમો જોયા પછી કેટલીક જોડણી સમજવી અને તેથી યાદ રાખવી સરળ રહેશે. તમને ખબર છે કે અંગ્રજી શબ્દોની ગુજરાતી જોડણી માટે પણ આવા કેટલાક નિયમો જોવાથી જોડણી સહેલી લાગી શકે?

1. જ્યાં 'i' આવે ત્યાં હ્રસ્વ ઇ પ્રયોજાય. જેમકે, પોલિસી, ટાઈપિસ્ટ વગેરે
2. જ્યાં 'u' આવે ત્યાં હ્રસ્વ ઉ પ્રયોજાય. જેમકે, યુનિટ, સ્યુટ વગેરે
3. જ્યાં 'ee', 'ea' અને 'ie' આવે ત્યાં દીર્ઘ 'ઈ' ની માત્રા પ્રયોજવી. જેમકે, સીટ, ફી, બીયર વગેરે
4. જ્યાં 'oo' આવે ત્યાં દીર્ઘ 'ઊ'ની માત્રા પ્રયોજવી. જેમકે, સ્કૂલ, ફૂટ, હૂક વગેરે
5. જ્યાં શબ્દના અંતે 'ઈ'ની માત્રા આવે ત્યાં દીર્ઘ 'ઈ'ની માત્રા પ્રયોજવી, અન્ય તમામ 'ઇ' હ્રસ્વ માત્રામાં લખાશે. જેમકે, યુનિવર્સિટી, મ્યુનિસિપાલિટી, કમિશનર વગેરે.
6. અંગ્રેજીના પહોળા ઉચ્ચાર દર્શાવવા 'ઑ'ની માત્રાનો ઉપયોગ કરવો. જેમકે, કૉફી, ઑફિસ, ઑગસ્ટ વગેરે

હ્રસ્વ - દીર્ઘ 'ઇ-ઈ, ઉ-ઊ' કે અનુસ્વાર સંદર્ભે કેટલાક નિયમો જોયા. પણ ઘણી વખત લખતી વખતે બેદરકારીમાં, ઉતાવળમાં કે ઉચિત શબ્દ ખ્યાલ ન હોવાને કારણે કોશમાં હોય તેવી, પરંતુ સંદર્ભને યોગ્ય ન હોય તેવી જોડણી લખાઈ જાય છે. જેમ કે,

ક્લોરોફોર્મ એટલે શસ્ત્રક્રિયા સમયે દરદીને બેહોશ કરવા વપરાતી દવા.

- ને બદલે આમ લખાય:

ક્લોરોફોર્મ એટલે શાસ્ત્રક્રિયા સમયે દરદીને બાહોશ કરવા વપરાતી દવા.

તમે ધ્યાનથી વાંચશો તો ખ્યાલ આવશે કે એકને બદલે પ્રયોજાયેલ અન્ય શબ્દ 'શસ્ત્ર - શાસ્ત્ર' અથવા 'બેહોશ - બાહોશ' કોશની દૃષ્ટિએ સાચા છે. પરંતુ સંદર્ભની દૃષ્ટિએ તે ઉચિત અર્થ ધરાવતા શબ્દ નથી. તેથી આ પણ સંદર્ભગત ખોટી જોડણી જ કહેવાય. આવા કેટલાક શબ્દો નીચે આપ્યા છે. તમારે લખતી વખતે હંમેશાં ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

<u>જોડણીભેદે અર્થભેદ:</u>

અકસ્માત્	- એકાએક, અણધાર્યું
અકસ્માત	- અણધાર્યો બનાવ
અફર	- અચલ, નિશ્ચલ
અફળ	- નિષ્ફળ
અભિનય	- અદાકારી
અભિનવ	- તદ્દન નવું
અસ્ત્ર	- ફેંકવાનું હથિયાર
શસ્ત્ર	- હાથથી લડવાનું હથિયાર
આકરું	- કઠણ
આકળું	- ઝટ ગુસ્સે થનાર
આર	- કાંજી
આળ	- આરોપ
ઇનામ	- બક્ષિશ
ઇમાન	- પ્રામાણિકતા
ઉપહાર	- ભેટ
ઉપાહાર	- નાસ્તો
કઠોર	- કઠણ, નિર્દય
કઠોળ	- એક પ્રકારનું અનાજ
કમર	- કેડ
કમળ	- એક ફૂલ
અપેક્ષા	- ઇચ્છા, આશા
ઉપેક્ષા	- તિરસ્કાર, અવગણના
અબજ	- સો કરોડ દર્શાવતી સંખ્યા
અજબ	- આશ્ચર્યકારક
અલિ	- ભમરો
અલી	- સખીને સંબોધન
અંશ	- ભાગ
ઔંસ	- વજનનું એક માપ
આજ	- આજે
આ જ	- આ +નિપાત 'જ'
આરસ	- સંગેમરમર
આળસ	- સુસ્તી
ઉદર	- પેટ
ઉંદર	- એક પ્રાણી
ઊછરવું	- મોટા થવું
ઊછળવું	- કૂદવું
કડુ	- એક પ્રકારની કડવી ઔષધિ
કડું	- હાથનું ઘરેણું
કૂચી	- મહોલ્લો
કૂંચી	- ચાવી

કેશ	- વાળ	કોશ	- ભંડાર
કેસ	- મુકદ્દમો	કોસ	- ગાઉ -દોઢ માઈલ
ખાધ	- ખોટ	ગુણ	- મૂળ લક્ષણ, કાયદો
ખાદ્ય	- ખવાય એવું	ગૂણ	- થેલો (ચાર મણ)
ખાંધ	- ખભો		

આ નિયમોને સમજવાની કોશિશ કરવાથી, લખતી વખતે ધ્યાન રાખવાથી જોડણીની ભૂલો ઓછી થશે. પણ ભાષા અને જોડણી પર પ્રભુત્વ મેળવવા સતત વાંચવું અને સતત લખવું - એ જ ઉત્તમ ઉપાય છે.

તમે જો પાઠ ધ્યાનથી વાંચ્યો હશે તો તમને ક્યાંક આશ્ચર્ય થયું હશે, જેમકે, સામાન્ય રીતે 'કિંમત' લખ્યું-વાંચ્યું હશે પણ અહીં નિયમો વાંચતી વખતે ત્રણ અક્ષરના નિયમ વખતે 'કીંમત' જોડણી વાંચી, તમને થશે કે આમાંની કઈ જોડણી સાચી હોઇ શકે. હા, તેને વૈકલ્પિક જોડણી કહે છે. સાર્થ જોડણીકોશ અનુસાર ગુજરાતી ભાષામાં કોઈ એક શબ્દની બે, ત્રણ કે ચાર વૈકલ્પિક જોડણી જોવા મળે છે. તમારા પરિચય માટે કેટલીક વૈકલ્પિક જોડણી નીચે મુજબ છે.

ચડાઈ- ચઢાઈ	દરમ્યાન- દરમિયાન	રાષ્ટ્રિય- રાષ્ટ્રીય
વિગત-વીગત	સુતાર-સુથાર	સૂચિ-સૂચી
નિશ્વાસ-નિઃશ્વાસ	વિનતી-વિનંતી-વિનંતિ	હંમેશ-હંમેશા-હમેશ-હમેશાં

નોંધઃ અનુસ્વાર સંદર્ભે કવિ સુંદરમ્ રચિત કાવ્ય 'અનુસ્વાર-અષ્ટક' મેળવીને વાંચો.

સંધિ

ગયા વર્ષે આપણે જોયું કે જ્યારે બે શબ્દ પાસે આવે ત્યારે પહેલા શબ્દના છેલ્લા અક્ષર અને બીજા શબ્દના પ્રથમ અક્ષરમાં ઉચ્ચારણ સંદર્ભે પરિવર્તન આવે - તે સંધિ, એટલે કે સંધિ એ 'બોલવા' -નો વિષય છે. હવે તમે સ્વરસંધિ, વ્યંજનસંધિ અને વિસર્ગસંધિથી પરિચિત છો.

આપણે પુનરાવર્તન કરીએ? ગયા વર્ષે જોયેલા સંધિના નિયમો યાદ હશે. તમે સ્વરસંધિ, ગુણસંધિ, યણ સંધિ, અયાદિ, વિસર્ગસંધિ અને વ્યંજનસંધિ જોઈ હતી. તો થોડાક સ્વાધ્યાય કરીને સંધિ વિશે પુનરાવર્તન કરીએ?

નીચેનાં વાક્યો વાંચો, આ વાક્યોમાં સંધિ છે. તમે ઓળખી શકશો?

1) મનીષાબહેનને બધા પર્વતારોહકો જાણે છે.

2) અરવલ્લીનો પિંડ, પ્રાણમાં ધબકે છે રત્નાકર

3) સમયનો સદુપયોગ કરવા અમે જીવલાના ખેતરમાં ઊપડ્યા.

4) એકલતાના શૂન્યાવકાશમાં સુશીને કોઈ સાદ દેતું હતું.

5) સત્રોત્સવ નિમિત્તે મંબોજંબોના નગરમંદિરના શણગાર પણ આ પવિત્ર અવસરને છાજે એવા હતા.

ખ્યાલ આવ્યો? ઉપરનાં વાક્યોમાં તમને કયા સંધિશબ્દો મળ્યા?

ચાલો, સાથે જોઈએ. 1) પર્વતારોહક, 2) રત્નાકર, 3) સદુપયોગ, 4) શૂન્યાવકાશ, 5) સત્રોત્સવ.

આ સંધિને છૂટી પાડી શકશો? તમે પ્રયત્ન કરો. પછી ઉત્તર આપણે સાથે જોઈએ.

પર્વતારોહક - પર્વત + આરોહક

રત્નાકર - રત્ન + આકર

સદુપયોગ - સત્ + ઉપયોગ

શૂન્યાવકાશ - શૂન્ય + અવકાશ

સત્રોત્સવ - સત્ર + ઉત્સવ

દૃઢીકરણ માટે વિશેષ સ્વાધ્યાય કરીએ? ચાલો, નીચે આપેલી સંધિનો યોગ્ય વિગ્રહ કરો.

દિગંબર, તદાનુસાર, વાક્પતિ, સન્મતિ, સચ્ચરિત્ર.

ધ્યાન રાખીને પ્રયત્ન કરજો. સાથે ઉત્તર જોઈએ.

સંધિશબ્દ	**વિગ્રહ**	**નિયમ**
દિગંબર	દિક્ + અંબર	અઘોષ વ્યંજન + સ્વર - ઘોષ વ્યંજન
તદનુસાર	તત્ + અનુસાર	અઘોષ વ્યંજન + સ્વર - ઘોષ વ્યંજન
વાક્પતિ	વાક્ + પતિ	અઘોષ વ્યંજન + અઘોષ વ્યંજન - યથાવત્
સન્મતિ	સત્ + મતિ	સ્પર્શ વ્યંજન + અનુનાસિક વ્યંજન - વર્ગીય અનુનાસિક વ્યંજન
સચ્ચરિત્ર	સત્ + ચરિત્ર	ત્ + તાલવ્ય વ્યંજન - બેવડાય

બીજી સંધિનો વિગ્રહ તમે કરી શકશો?

વિદ્યુલ્લેખા, ષડ્રિપુ, સદ્ગૃહસ્થ, ઉત્તરાયણ.

સંધિના વિગ્રહ જોઈએ?

1) વિદ્યુલ્લેખા - વિદ્યુત્ + લેખા

2) ષડ્રિપુ - ષષ્ + રિપુ

3) સદ્ગૃહસ્થ - સત્ + ગૃહસ્થ

4) ઉત્તરાયણ - ઉત્તર + અયન

તમે આ સંધિ છોડી શક્યા હતા ને! અહીં આપેલા સંધિવિગ્રહ સાથે જવાબ મેળવી જુઓ. જવાબ મળે છે? તમે વિગ્રહ સાથે નિયમ વિચારવાની, સમજવાની આદત પાડજો. જવાબનો તાળો એની જાતે જ મળતો જશે.

ચાલો, તો બીજી રીતે સંધિનો અભ્યાસ કરીએ. નીચે વિગ્રહ આપ્યો છે. તમારે સંધિ કરવાની છે. આ તો સરળ છે ને!

1. સત્ + નારી

2. વાક્ + બાણ

3. દિક્ + અન્ત

4. નિઃ + વિવાદ

5. શાળા + ઉપયોગી

ચાલો આ શબ્દોની સંધિ કરીએ.

1. સત્ + નારી - સન્નારી
2. વાક્ + બાણ - વાગ્બાણ
3. દિક્ + અન્ત - દિગંત
4. નિઃ + વિવાદ - નિર્વિવાદ
5. શાળા + ઉપયોગી - શાળોપયોગી

સંધિ જોડી શક્યા હતા ને!

ચાલો, એક રમત રમીએ. તમને સંધિનું જૂથ આપવામાં આવે. તેમાંથી વિગ્રહ સંદર્ભે કયા વિકલ્પની ખોટી સંધિ થઈ છે તે તમારે જણાવવાનું.

1) (ક) મનુ + અંતર - મન્વંતર (ખ) સુ + અલ્પ - સ્વલ્પ
   (ગ) અનુ + એષણા - અનેષણા (ઘ) વન + ઔષધિ - વનૌષધિ
2) (ક) વિદ્યા + ઉપાસના - વિદ્યોપાસના (ખ) સપ્ત + ઋષિ - સપ્તર્ષિ
   (ગ) ગંગા + ઉદક - ગંગોદક (ઘ) જીર્ણ + ઉદ્ધાર - જીર્ણોદ્ધાર
3) (ક) યથા + ઈષ્ટ - યથેષ્ટ (ખ) તથા + એવ - તથોવ
   (ગ) ઉમા + ઈશ - ઉમેશ (ઘ) રાજ + ઈશ્વર - રાજેશ્વર
4) (ક) વિ + અગ્ર - વિગ્ર (ખ) હૃદય + ઐક્ય - હૃદયૈક્ય
   (ગ) સદા + એવ - સદૈવ (ઘ) વિશ્વ + એકતા - વિશ્વૈકતા
5) (ક) નિઃ + મળ - નિર્મળ (ખ) પરિ + આવરણ - પરાવરણ
   (ગ) પરમ +ઈશ્વર - પરમેશ્વર (ઘ) દુઃ + ગમ - દુર્ગમ

જો જો, બધા વિગ્રહ અને સંધિ ધ્યાનથી વાંચવા પડશે. તો જ કઈ સંધિ ખોટી છે, તે ખબર પડશે. સાથે ઉત્તર જોવા છે? ચાલો, તો સાથે ઉત્તર જોઈએ. પણ પછી તમારે સાચી સંધિ કઈ હોઈ શકે જણાવવાનું.

1. (ગ) અનુ + એષણા - અનેષણા સાચો ઉત્તર.....
2. (ઘ) જીર્ણ + ઉદ્ધાર - જીર્ણોદ્ધાર સાચો ઉત્તર.....
3. (ખ) તથા + એવ - તથોવ સાચો ઉત્તર.....
4. (ક) વિ + અગ્ર - વિગ્ર સાચો ઉત્તર.....
5. (ખ) પરિ + આવરણ - પરાવરણ સાચો ઉત્તર.....

સંધિના ઉત્તર જણાવી શકોઃ 1. અન્વેષણા, 2. જીર્ણોદ્ધાર, 3. તથૈવ, 4. વ્યગ્ર, 5. પર્યાવરણ. ઉત્તર સ્પષ્ટ છે ને!

તમે ધ્યાનપૂર્વક વાંચીને સંધિ, વિગ્રહ અને તે દ્વારા નિયમનું દૃઢીકરણ કરો.

સમાસ

નવમા ધોરણમાં તમે સમાસ વિશે અભ્યાસ કર્યો હતો. તમે શીખ્યા હતા કે બિનજરૂરી પુનરાવર્તન ટાળવા, લાઘવ સાધવા જે પ્રયુક્તિ યોજાય છે તે સમાસ છે. જ્યારે ભાષાવ્યવહારમાં સમાસ પ્રયોજાય ત્યારે તેનું અર્થઘટન મહત્ત્વનું હોય છે. એટલે કે સમાસને સમજવા માટે ઉપરથી - બહારથી અર્થનું આરોપણ નથી કરવાનું હોતું. પણ તેની રચના વખતે જે વીગતો ટાળવામાં આવી હોય તે અર્થ સમજવાનો હોય છે. આ 'નહીં મુકાયેલી' વીગતોને ફરીથી મૂકવાની ક્રિયાને 'સમાસવિગ્રહ' કહે છે. સમાસને સમજવા માટે, ઓળખવા માટે વિગ્રહ અનિવાર્ય બાબત છે.

તમે સમાસના દ્વન્દ્વ, તત્પુરુષ, કર્મધારય અને ઉપપદ વિશે અભ્યાસ કર્યો હતો. તમને આ સમાસ યાદ છે ? ચાલો, પાછળ કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાંથી દ્વન્દ્વ અને તત્પુરુષ સમાસ ઓળખી તેમને જુદા તારવો.

1. દસ રૂપિયે હારો ભાત, એ જ પ્રમાણે બધી ચીજવસ્તુ.

2. સૂર્યમંદિરે ગુંજરતો હું ધવલતેજનો ભૃંગ.

3. રિક્ષાભાડાના જવા-આવવાના બીજા એંશી રૂપિયા થયા.

4. દશેરાના દિવસે રાવણવધ કરવાની જરૂર નથી.

5. શરીફ ડાકુઓ ગરીબ પ્રજાના હાડમાંસ ચૂંથવામાં અરેરાટી નહોતા અનુભવતા.

તારવી શક્યાં ? સમાસને તારવ્યા બાદ શું કરવાનું... ? સમાસનો વિગ્રહ કરવાનો. વિગ્રહને આધારે પ્રકાર નકકી કરવાનો...યાદ આવ્યા સમાસ? ચાલો, તમે તારવેલા સમાસને તપાસીએ. સાથે વિગ્રહ કરીએ અને ઓળખીએ.

1. ચીજવસ્તુ - ચીજ, વસ્તુ વગેરે - દ્વન્દ્વ

2. સૂર્યમંદિર - સૂર્યનું મંદિર - તત્પુરુષ

3. રિક્ષાભાડું - રિક્ષાનું ભાડું - તત્પુરુષ

4. જવા-આવવાના- જવાના અને આવવાના - દ્વન્દ્વ

5. રાવણવધ - રાવણનો વધ - તત્પુરુષ

6. હાડમાંસ - હાડ અને માંસ - દ્વન્દ્વ

હવે સમાસ તારવીને ઓળખી શકશો ને? તો નીચેનાં વાક્યો વાંચો અને તેમાં રહેલા સામાસિક શબ્દોને ઓળખીને તેનો વિગ્રહ કરીને ઓળખાવો.

1. જે વ્યક્તિ દાવપેચ રમે અને છળકપટમાં રાચે તેનું શરીર સાવ નીરોગી ન રહી શકે.

2. ભણેલા લોકો ખાવાપીવામાં અભણની માફક વર્તે છે.

3. દાળચોખા આપું તે ખીચડી બનાવી લાખ(નાખ)!

4. ભણવાગણવાની ઉંમરે ને રમવાની ઉંમરે કોઈ ખેતરમાં ચાર કાપતો કે બળતણ માટે લાકડાં કાપતો.

5. જીવલો આવે ત્યારે બાનું થોડુંઘણું કામ પણ કરી જાય.

આ વાક્યોમાં કયા કયા સામાસિક શબ્દો છે. ધ્યાનથી વાંચજો, કોઈ રહી ન જાય. તારવ્યા? તેનો વિગ્રહ કર્યો? તો જ પ્રકાર ઓળખી શકાશે...નીચે આ સામાસિક શબ્દો અને તેના વિગ્રહ આપીને પ્રકાર ઓળખાવ્યો છે. તમે જવાબનો તાળો મેળવી જુઓ:

1. દાવપેચ - દાવ અને પેચ - દ્વન્દ્વ

2. છળકપટ - છળ, કપટ વગેરે - દ્વન્દ્વ

3. ખાવાપીવામાં - ખાવામાં અને પીવામાં - દ્વન્દ્વ

4. દાળચોખા - દાળ અને ચોખા - દ્વન્દ્વ

5. ભણવાગણવાની - ભણવાની અને ગણવાની - દ્વન્દ્વ

6. થોડુંઘણું - થોડું કે ઘણું - દ્વન્દ્વ

તમે આ સમાસ તારવી શક્યાં હતાં? દ્વન્દ્વ સમાસ ઓળખી શક્યા હતા? જો ઓળખી શક્યા હોવ તો આગળ વધો ને નીચેનાં વાક્યો વાંચો, સામાસિક શબ્દ શોધો, તેનો વિગ્રહ કરો અને પ્રકાર ઓળખો.

1. શ્રી વીરચંદ ગાંધીનો દેશપ્રેમ તેમની વાતોમાંથી ઝળકતો હતો.

2. આવી રીતે તો જીવલો ક્યારેય ઋણમુક્ત નહીં થઈ શકે.

3. વજન વધે તો વધે, પણ મનગમતું ખાવાનું, એવી આપણી જીવવાની શૈલી.

4. બાપુજીના સ્વર્ગવાસ પછી બધું બાએ સંભાળી લીધું.

5. તમે પ્રયોગ વાંચીને શીખો તેના કરતાં પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગ કરીને શીખો, એની તો મઝા જ જુદી છે.

અહીં નીચે આપેલા ઉત્તર જોયા વિના તમારી નોટબુકમાં સામાસિક શબ્દો ઓળખાવી તેના પ્રકાર શોધો. પછી અહીં આપેલા ઉત્તર સાથે મેળવો. તમારા કેટલા વિગ્રહ અને પ્રકારની ઓળખ સાચાં છે તે ચકાસો.

સામાસિક શબ્દ	**વિગ્રહ**	**પ્રકાર**
દેશપ્રેમ	દેશ માટેનો પ્રેમ	તત્પુરુષ
ઋણમુક્ત	ઋણમાંથી મુક્ત	તત્પુરુષ
મનગમતું	મનને ગમતું	તત્પુરુષ
સ્વર્ગવાસ	સ્વર્ગમાં વાસ	તત્પુરુષ
પ્રયોગશાળા	પ્રયોગ માટેની શાળા	તત્પુરુષ

હવે નીચેના સમાસ વાંચો અને ગંભીરતાથી વિચારો કે આ સમાસનો વિગ્રહ શું થઈ શકે...

1. ખાદીભંડાર 2. ભાડાખત 3. કન્યાકેળવણી 4. મિલમજૂર 5. મૂડીરોકાણ

વિગ્રહ સહેલો લાગે છે ને!

1. ખાદીનો ભંડાર 2. ભાડાનો ખત 3. કન્યા માટેની કેળવણી 4. મિલનો મજૂર
5. મૂડીનું રોકાણ

બરાબર! કે આના સિવાય બીજો કોઈ વિગ્રહ કર્યો છે? પણ... તમે ખરેખર વિચારો કે

1. ખાદીનો ભંડાર એટલે શું?

    1) ખાદીનો બનેલો ભંડાર,

    2) ખૂબ ખાદી જ્યાં ભેગી કરવામાં આવી છે તેવો ભંડાર,

    3) ખાદીનું વેચાણ કરતો ભંડાર

અને આવા અન્ય વિગ્રહો પણ હોઈ શકે... તમને કયા વિગ્રહનો અર્થ વધુ યોગ્ય લાગે છે? (૩). બરાબર ને!એટલેકે જ્યારે તમે 'ખાદીનો ભંડાર' કહો છો ત્યારે તમારા મનમાં રહેલો ખરેખર અર્થ છે - 'ખાદીનું વેચાણ કરતો ભંડાર'. એટલેકે વિગ્રહ બદલાઈ ગયો. પહેલી નજરે 'ખાદીનો ભંડાર' વિગ્રહ સાચો લાગે તેવો છે. પણ તે અધૂરો છે. એટલે સમાસની દૃષ્ટિએ છેતરામણો છે. જો તમે માત્ર '-નો', '-ની', '-નું', '-માં', '-થી', '-માટે' - વગેરે ઉમેરો તો તત્પુરુષ સમાસ થાય. પણ યોગ્ય અર્થ મેળવવા વિગ્રહ કરતી વખતે વચ્ચે અન્ય પદ ઉમેરવાં પડે તો એ સમાસને મધ્યમપદલોપી સમાસ કહે છે. કારણકે આ સમાસની રચના કરવા માટે મધ્યના - વચ્ચેના પદનો લોપ કરવો પડે છે.

હવે તમે ઉપરના સમાસનો વિગ્રહ ફરીથી કરશો?

2. ભાડાખત	ભાડાનો ખત	ભાડાની વીગતો ધરાવતો ખત
3. કન્યાકેળવણી	કન્યા માટેની કેળવણી	કન્યાને ધ્યાનમાં રાખીને અપાતી વિશિષ્ટ કેળવણી.
4. મિલમજૂર	મિલનો મજૂર	મિલમાં કામ કરતો મજૂર

તમને થશે કે બધા સમાસનું આવું જ થાય? તો પછી તત્પુરુષ સમાસ છે જ નહીં. બધામાં વચ્ચે એક શબ્દ ઉમેરી દો એટલે મધ્યમપદલોપી થઈ જાય... પણ એવું નથી. તત્પુરુષ સમાસમાં તમે ઈચ્છો તો પણ વચ્ચે શબ્દ નહીં ઉમેરી શકો. અને કદાચ ઉમેરશો તો એ યોગ્ય નહીં હોય. જેમ કે,

5. મૂડીરોકાણ મૂડીનું રોકાણ.

તમે અહીં બીજા શબ્દો ઉમેરી જુઓ. શું લાગે છે ? તમે વાક્યમાં પ્રયોગ કરી જુઓ એટલે ખ્યાલ આવશે.

2. બાએ મને ભાડાખત સાચવવા આપેલો.

    બાએ મને <u>ભાડાની વીગતો ધરાવતો ખત</u> સાચવવા આપેલો.

3. ભગવતસિંહજીએ કન્યાકેળવણીને મહત્ત્વ આપ્યું. -

    ભગવતસિંહજીએ <u>કન્યાને ધ્યાનમાં રાખીને અપાતી વિશિષ્ટ કેળવણી</u>ને મહત્ત્વ આપ્યું.

4. શેઠે બધા મિલમજૂરોને બોલાવ્યા. -

    શેઠે <u>મિલમાં કામ કરતા મજૂરો</u>ને બોલાવ્યા.

5. મનહરના દાદાએ જમીનમાં મૂડીરોકાણ કરેલું.

મનહરના દાદાએ જમીનમાં મૂડીનું રોકાણ કરેલું.

તમે જુઓ કે વાક્ય 5.માં યોગ્ય અર્થ મેળવવા માટે અન્ય પદને ઉમેરવું પડ્યું નથી. તેથી 'મૂડીરોકાણ' તત્પુરુષ સમાસ જ છે. પણ 1. ખાદીભંડાર, 2. ભાડાખત, 3. કન્યાકેળવણી, 4. મિલમજૂર - એ મધ્યમપદલોપી સમાસ છે.

સમજાયું?

ચાલો, તો નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાંથી મધ્યમપદલોપી સમાસ શોધી તેનો વિગ્રહ કરો.

1) સંગ્રામસમિતિની બેઠક ચાલે છે.

2) શિલાલેખ કે કોઈ તામ્રનો પટ નહીં માંગું.

3) ભજનાનંદ તાણમાં ઘટાડો કરે છે.

4) મુંબઈની ટ્રેનમાં ભજનમંડળી ધૂમ મચાવે છે.

5) મારી આ પત્રચેષ્ટા ગમી ને!

મધ્યમપદલોપી સમાસ મળ્યા? સારું, ચાલો સાથે જોઈએ, તેનો વિગ્રહ કરીએ.

1) સંગ્રામસમિતિ - સંગ્રામના આયોજન અને સંચાલન માટે નિયત થયેલી સમિતિ

2) શિલાલેખ - શિલા ઉપર લખાયેલો લેખ

3) ભજનાનંદ - ભજનમાંથી મળતો આનંદ

4) ભજનમંડળી - ભજન ગાતી મંડળી / ભજન ગાવા ભેગી થતી મંડળી

5) પત્રચેષ્ટા - પત્ર લખવાની ચેષ્ટા.

તમે આ વિગ્રહનો ઉપયોગ કરીને વાક્યો ફરીથી લખો. જેમ કે,

1. સંગ્રામના આયોજન અને સંચાલન માટે નિયત થયેલી સમિતિની બેઠક ચાલે છે....

બાકીનાં વાક્યો તમે લખો.

વધુ દૃઢીકરણ માટે નીચેનાં વાક્યોમાંથી મધ્યમપદલોપી સમાસ શોધો, વિગ્રહ કરો અને વિગ્રહનો ઉપયોગ કરી ફરીથી વાક્ય લખો:

1. ઋણરાહતનો ત્યારે કોઈ કાયદો નહોતો.

2. એણે જકાતનાકે છકડો ઊભો રાખ્યો.

3. આ મુખપરિવર્તન મહંતને ચમત્કારિક લાગ્યું.

4. મંબોજંબો દેવાધિદેવનો એ ઈજનસાદ!

5. એમનાં પ્રવચનોમાં સહુને ભારતીય જીવનશૈલી પ્રત્યેનો આદર જોવા મળ્યો.

મધ્યમપદલોપી સમાસ ઓળખી શક્યા ને ! ચાલો, વિગ્રહ સાથે જોઈએ.

1. ઋણરાહત - ઋણમાં અપાતી કે ઋણમાંથી મળતી રાહત

2. જકાતનાકે - જકાત લેતા કે આપવાના નાકે

3. મુખપરિવર્તન - મુખ પર આવેલું પરિવર્તન

4. ઈજનસાદ - ઈજન - આમંત્રણ આપતો સાદ

5. જીવનશૈલી - જીવન જીવવાની શૈલી.

તો, હવે મધ્યમપદલોપી સમાસ સ્પષ્ટ છે?

તમે ગયા વર્ષે જે સમાસ શીખ્યાં હતાં, તેમાં એક સમાસનો વિગ્રહ કરતી વખતે વિશેષણ-વિશેષ્યનો સંબંધ મળતો હતો, યાદ છે? પરમેશ્વર - પરમ ઈશ્વર, વૃદ્ધાવસ્થા - વૃદ્ધ અવસ્થા, બાળવય - બાળ વય. યાદ આવ્યું? કયો સમાસ હતો? એ હતો કર્મધારય સમાસ. આ સમાસનો પણ એક પ્રકાર છે, તમને ખબર છે? નીચે કર્મધારય સમાસના આ પ્રકારનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે. એ તમે વાંચો અને વિચારો કે આ સમાસની વિશેષતા શી છે?

ત્રિકોણ પંચાંગ ષડ્દર્શન સપ્તપદી અષ્ટદિશા

તમે થોડું વિચારો તો તરત સમજાય એવું છે. ખ્યાલ આવ્યો? વિશેષણ - વિશેષ્ય છૂટાં પાડી શક્યા છો? ચાલો વિશેષણ-વિશેષ્ય છૂટાં પાડીએ, એટલે સ્પષ્ટ થઈ જશે.

ત્રિકોણ - ત્રણ કોણનો સમૂહ

પંચાંગ - પંચ અંગનો સમૂહ

ષડ્દર્શન - ષડ્-છ દર્શનનો સમૂહ

સપ્તપદી - સાત પગલાં (સાથે ચાલવાની વિધિ)

અષ્ટદિશા - આઠ દિશાનો સમૂહ.

હવે ખ્યાલ આવ્યો, બિલકુલ સાચું. અહીં ત્રણ, પાંચ, છ, સાત, આઠ - એવાં સંખ્યાવાચક વિશેષણ છે. જ્યારે પૂર્વપદ સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય ત્યારે તેને દ્વિગુ સમાસ કહે છે. છે ને સાવ સહેલો સમાસ! ચાલો, તો નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાં દ્વિગુ સમાસ પ્રયોજાયેલો છે. તમે એને ઓળખીને બાજુમાં લખો.

1. તમે ચાતુર્માસમાં ઘરે રહો ને પ્રભુભજન કરો.

2. તમને નવરાત્રિમાં ગરબા રમવા જવાનું ગમે?

3. સીતાજીને પંચવટીમાં રાખવામાં આવ્યાં.

4. શિવજીની મૂર્તિ પાસે હંમેશાં ત્રિશૂળ અને ડમરુ જોવા મળશે.

5. મનુષ્ય પંચેન્દ્રિય છે અને તેનું મગજ વધુ વિકસિત છે.

ઉપરનાં વાક્યોમાં દ્વિગુ સમાસ છે, મળ્યા? લખ્યા? ચાલો, એનો વિગ્રહ કરીએ.

1. ચાતુર્માસ - ચાર માસનો સમૂહ

2. નવરાત્રિ - નવ રાત્રિનો સમૂહ

3. પંચવટી - પાંચ વડનો સમૂહ

4. ત્રિશૂળ - ત્રણ શૂળનો સમૂહ

5. પંચેન્દ્રિય - પાંચ ઈન્દ્રિયનો સમૂહ

સમજાય એવું છે ને! આ સમાસની વિશેષતા ખબર છે? તે હંમેશાં સમૂહનો નિર્દેશ કરે છે. અને સમાસ પોતે એકવચનમાં પ્રયોજાય છે, સમૂહવાચક સંજ્ઞાની જેમ જ.

દ્વિગુ સમાસ સમજાઈ ગયો? તો હવે એ વિચારો કે 'દશાનન' દ્વિગુ કહેવાય કે નહીં? 'દશાનન'નો સંધિવિગ્રહ તો કરી શકો: 'દશાનન', 'આનન' એટલે 'મસ્તક'. તો શું 'દશાનન' એટલે 'દશ મસ્તકનો સમૂહ' કહી શકાય? કોઈ વર્ગમાં દસ જણ બેઠા હોય ત્યાં તમે કહી શકશો કે 'એ વર્ગમાં દશાનન છે'....? નહીં કહી શકાય. એનો અર્થ એ કે 'દશાનન'નો અર્થ 'દશ માથાનો સમૂહ' નથી થતો. એટલે એ દ્વિગુ સમાસ નથી. અર્થાત્ જેનો પહેલો શબ્દ - પૂર્વ પદ સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય તે બધા જ દ્વિગુ સમાસ હોય તે જરૂરી નથી.

તો 'દશાનન' કહેતાં તમારા મનમાં કયો અર્થ આવ્યો? કયો શબ્દ આવ્યો? 'રાવણ'. શા માટે? કારણ કે તમે એનો અર્થ સમજો છો - 'જેને દશ માથાં છે તે' બરાબર? તો તમે જુઓ અત્યાર સુધીના સમાસ કરતાં અહીં કંઈક જુદું છે. તમે જ્યારે 'ચીજવસ્તુ' સમાસ પ્રયોજો છો ત્યારે સંદર્ભમાં 'ચીજ' અને 'વસ્તુ' બન્નેની વાત કરો છો. તમે જ્યારે 'દેશપ્રેમ' સમાસ પ્રયોજો છો ત્યારે 'પ્રેમ'ની વાત કરો છો, 'દેશ'ના સંદર્ભમાં. જ્યારે 'દશાનન' કહો છો ત્યારે ન 'દશ'ની વાત છે, ન 'આનન - મસ્તક'ની વાત છે. 'જે દશ મસ્તક ધરાવે છે તે'-ની અર્થાત સમાસમાં જે બે પદ છે તે સિવાયના-અન્ય પદની. આ સમાસને ઓળખવાની સૌથી સરળ રીત છે - તેનો પ્રયોગ. આ સમાસ એવો છે, જે હંમેશાં વિશેષણ તરીકે જ આવશે. તેનાં ઉદાહરણ જોઈએ તો આ વિભાગ - બાબતનો ખ્યાલ આવશે. નીચેનાં વાક્યો વાંચો, તેમાંના સામાસિક શબ્દ પર વર્તુળ કરો.

1. એ જ વખતે ધોધમાર વરસાદ તૂટી પડ્યો.

2. વહાણમાં છ-સાત બંદૂકધારી આરબો હતા.

3. મેદનીએ ગગનભેદી નાદ કર્યો.

4. ઘોંઘાટ અને કર્ણપ્રિય સંગીત વચ્ચે કોઈ ભેદ જ નહીં!!!

5. સૌએ એકમેકની સામે ચિંતાતુર નજરે જોયું.

કયા સામાસિક શબ્દો તારવ્યા છે? 1. ચિંતાતુર 2. બંદૂકધારી 3. ગગનભેદી 4. કર્ણપ્રિય 5. ધોધમાર

આ સમાસનો વિગ્રહ પણ કરી જ શકાય: 1.ધોધ જેવો માર 2. બંદૂકને ધારનાર 3. ગગનને ભેદનાર 4. કર્ણને પ્રિય

5. ચિંતાથી આતુર.

અર્થાત્ તત્પુરુષ, ઉપપદ કે કર્મધારય જેવા આ સમાસ લાગે. પણ તમે એનો પ્રયોગ જુઓ.

ચિંતાતુર - ચિંતાતુર નજર

બંદૂકધારી - બંદૂકધારી આરબ

ગગનભેદી - ગગનભેદી નાદ

કર્ણપ્રિય - કર્ણપ્રિય સંગીત

ધોધમાર - ધોધમાર વરસાદ

તમે જોઈ શકો છો કે પ્રયોજાયેલો સમાસ અન્યનું વિશેષણ છે. અને આ સમાસ પ્રયોજાયા વિના પણ વાક્યપ્રયોગ થઈ શકે છે -

- એ જ વખતે વરસાદ તૂટી પડ્યો.

- વહાણમાં છ-સાત આરબો હતા.

- મેદનીએ નાદ કર્યો.

અર્થાત્, આ સમાસ વિશેષણનું કાર્ય કરે છે, વિશેષ્યના અર્થને વધુ ચોક્કસ કરવાનું. એટલે તેના અન્ય સમાસ સાથેના દેખીતા સામ્યથી મૂંઝાયા વિના તેના કાર્યને તપાસી, તે અન્ય પદનું વિશેષણ હોય તો તેને બહુવ્રીહિ સમજવો.

તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાંથી વધુ સમાસ શોધો, તેનો યોગ્ય અર્થ આપતો વિગ્રહ કરો અને તેનો પ્રકાર નિશ્ચિત કરો.

●